

16. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности/ Д. А. Леонтьев. - М.: Смысл, 2003. - 487 с.
17. Шерковин Ю. А. Проблема ценностных ориентаций и массовые информационные процессы/ Ю. А. Шерковин // Психологический журнал. - 1982. - Т. 3. - № 3. - С. 137.
18. Якобсон П. М. Психологические проблемы мотивации поведения человека/ П. М. Якобсон. - М.: Просвещение, 1969. - 317 с.
19. Rokeach, M. The nature of human values. New York: Free Press, 1973.
20. Toward A. Universal Psychological Structure Of human values / / human values / / of Personality and Social Psychology. 1987. V. 53. P. 16, p. 550-562.

Повышенный интерес к проблеме ценностно-смысловой сферы личности со стороны различных исследователей свидетельствует об огромной роли, которую они играют в жизни каждого человека. Человек, живя в обществе, постоянно принимает участие в различных системах отношений как с отдельными личностями, так и с группами, что способствует формированию у него определенной иерархии ценностей. Особого внимания при рассмотрении проблемы становления и развития жизненных ценностей и смыслов заслуживает юношеский возраст, для которого формирование определенных межличностных отношений в группе есть достаточно значимой проблемой, а место в системе этих отношений служит показателем успешности социальной адаптации личности. Именно юношеский возраст является наиболее благоприятным для становления системы ценностей и процессов ценностно-смыслового самоопределения личности, поиска смысла собственного существования.

Increased interest in the value-sensitive sphere of personality by various researchers is indicates a huge role they play in everyone's life. A person living in society is constantly involved in the whole system of relations with both individual personalities, well as groups, which contributes to her certain hierarchy of values.

Special attention when considering the problem of the formation and development of values and meanings deserves by young age, for which the formation of certain interpersonal relations in the group is quite significant problem, and place in this relationship is a measure of the success of social adaptation of the personality. That young age is more favorable to the design values and processes of value-semantic self-determination of the individual, finding meaning in his own existence.

Л.В. Лохвицька (м. Київ)

МОРАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ДОШКІЛЬНИКІВ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СУТНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ

Постановка проблеми. Сучасний розвиток українського суспільства перебуває в стані деформації моральних основ, що негативно відображається на вихованні молодого покоління. Утвердження загальнолюдських цінностей, культивування морально значущих способів поведінки, які мають стати особистісною потребою, необхідно починати з дошкільного віку. Відповідно, актуальним завданням, що визначено Базовим компонентом дошкільної освіти в Україні, є “надання пріоритету соціально-моральному розвитку” дітей [2, с. 5]. Моральний розвиток, що є фундаментом особистості, визначається рівнем засвоєння імперативів моралі та показниками почуттєво-діяльнісної сфери. Специфічність реалізації окресленого обумовлена віковими та індивідуальними особливостями дошкільників щодо формування у них уявлень про норми суспільної моралі, принципи регулювання поведінки тощо. Тобто, важливим аспектом даної проблеми є з’ясування сутності морального розвитку, істотних ознак цього феномену в період дошкільного дитинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологія розвитку особистості виділяє аспект морального розвитку в онтогенезі і дає характеристику його зовнішнім і внутрішнім

детермінантам (Л. Аболін, А. Зосімовський, С. Якобсон та ін.) [1; 4; 8]. Одну з перших концепцій морального розвитку в дитячому віці запропонував А. Зосімовський [4]. Концепція морального розвитку дитини А. Зосімовського характеризується тим, що її особливістю є акцентування уваги саме на періоді дошкільного дитинства. Зокрема, у концепції А. Зосімовського розглядається динаміка морального розвитку дитини від народження до семи років. У кожній віковій підгрупі дослідником виділені новоутворення. Автора концепції цікавили способи контролю поведінки дитини: від реактивності – до самообмеження, від усвідомленості – до довільності у діях.

Дослідником Л. Аболіним розроблена концепція духовно-морального розвитку особистості. На його думку, духовність і моральність дітей доцільно розглядати як інтегративну системну якість, що стосується не лише окремих компонентів діяльності, але й цілого ряду інших параметрів. “Висока духовність, моральність – це розвиток всіх складових діяльності, а не окремих особистісних якостей чи психічних процесів” [1]. Концепція відзначається тим, що духовно-моральна особистість розглядається з позиції інтегральної системної єдності з характерними компонентами і параметрами, виділені підстави для здійснення системного аналізу; здійснений діяльнісний підхід до аналізу рівнів розвитку духовно-моральної сфери особистості; показані шляхи її розвитку; розглянуто психологічний механізм розвитку духовно-моральної сфери особистості. Автор у своїй концепції спирається на розвиток емоцій: “Емоції беруть участь у безпосередній координації виникнення і перетворення характеру функціонування інтелектуальних і вольових регуляторів. Стаючи, наприклад, «внутрішньої проекцією», що є більш згорнутим відтворенням раціонального рівня, емоції роблять можливим його продуктивне функціонування в напружених умовах” [1, с. 142]. Тобто, моральний розвиток базується на розвитку емоційно-чуттєвої сфери особистості.

Наукова позиція С. Якобсон полягає в наступному: “Психологічні дослідження переконливо показують, – пише вона, – щодошкільне дитинство є сензитивним періодом морального розвитку. А це значить, що дошкільному віці виникають умови, сприятливі для засвоєння дитям принципів моралі. Разом з тим, якщо період, коли дитина дуже чутлива до моральної сфери, не буде правильно використаний, надолужити згадане буде згодом надзвичайно важко” [8, с. 38]. Дослідження вченої спрямовані на з’ясування, на її думку, центральної проблеми – регуляції у вивченні морального виховання дітей.

Аналіз основних концепцій морального розвитку особистості, що в тій чи іншій мірі стосуються дітей дошкільного віку (А. Зосімовський, Л. Аболін, С. Якобсон та ін.), дозволив науковцям визначитися в теоретичних основах та практичному впровадженні їх для подальшої розробки. Водночас, у полі наукового пошуку залишилося питання, яким чином це відбувається, завдяки яким психологічним механізмам реалізується засвоєння уявлень про моральні норми, формування моральних почуттів і основ моральної поведінки, як виникають ці новоутворення у дітей дошкільного віку.

Формулювання цілей статті. Змістова канва статті полягає у висвітленні матеріалів теоретичного аналізу сутності морального розвитку дошкільника; розкритті основних понять, що характеризують особливості морального розвитку особистості в дошкільному віці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведеними науково-психологічними дослідженнями встановлено, що “дошкільний вік є самоцінним періодом дитячої особистості; відбувається формування правил відповідної нормативної поведінки” [7, с. 2]. Дитина здобуває моральний досвід, засвоюючи моральну культуру суспільства, в якому проживає, отримуючи від виховного мікросоціуму позитивні моральні зразки, моральні цінності, що проходять процес інтеріоризації через її усвідомлення, відчуття і переживання.

Трактування поняття “моральний розвиток” глумачиться С. Stonehouse через призму розгляду його закономірностей стосовно дітей дошкільного віку. Дослідження морального розвитку (moral development) присвячені, в основному, вивченню процесу, завдяки якому особистість “інтерналізує” (приймає і засвоює) соціально схвалювані норми, правила та

обмеження і починає орієнтуватися на них у своїй поведінці. Теоретичні та емпіричні дані зосереджені на трьох концептуальних аспектах щодо цього процесу: моральному судженні (як дитина міркує про моральні ситуації), моральній поведінці (як вона себе веде в таких ситуаціях) і моральних почуттях (що вона при цьому відчуває) [10, с. 48-69]. Це ті ключові поняття, які характеризують особливості морального розвитку і виступають критеріями для визначення його рівня у дошкільників.

На думку І. Беха «соціальний генезис морального розвитку опосередковується діяльністю особистості і враховує ту виховну ситуацію, в процесі вирішення якої застосовуються відповідні внутрішні засоби, що визначають процес самоперетворення» [3, с. 6-7]. Тобто, важливим є врахування специфіки ознак продукування отриманих знань про моральні норми у діяльній площині. Автор підкреслює, що природні передумови до морального зростання у дітей різні. І щоб відбулося моральне становлення особистості необхідно забезпечити її повноцінний моральний розвиток, що характеризується як нерівномірний, ситуативний, неоднозначний і багатогранний.

Дослідження С. Якобсон та ін. збагатили теорію морального розвитку знаннями про формування моральних уявлень і моральних оцінок у дітей. На її думку, одним із показників зрілої, активної і самостійної особистості є її стійка моральна позиція, що відбивається в розвитку моральної самосвідомості [8]. Це означає, що через формування моральної позиції особистості, через становлення системи особистісних смислів відбувається формування світогляду підростаючої особистості. С. Якобсон охарактеризувала підхід, згідно з яким процеси формування моральної поведінки дитини розглядаються у взаємодії з розвитком моральної свідомості і розвитком уявлень дітей про свої дії. Цей зв'язок складає одну з основних ланок процесу саморегуляції дій дитини. У своїх дослідженнях С. Якобсон дуже близько підійшла до визначення показників моральної свідомості. Але в зв'язку з тим, що предметом її наукового пошуку були процеси регуляції моральної поведінки дитини, а не моральна свідомість, то, розглядаючи комплекс показників морального розвитку, вона виділяє серед них ті, що характеризують швидше самосвідомість дитини: зміст моральних знань, стан моральних почуттів в момент морального вибору [8, с. 16]. С. Якобсон підкреслювала важливість процесу ідентифікації з реальними або уявними носіями моральних зразків і правил для морального розвитку. Щодо проблеми морального розвитку, то в дослідженнях вченої акцентувалася увага на динаміці вікової детермінації і регуляції моральної поведінки.

Основними результатами наукового пошуку С. Якобсон є такі положення: основи моральної поведінки необхідно формувати до 6 років; вихователю необхідно акцентувати увагу дитини на оточуючих, на їх почуттях, переживаннях і потребах; не доцільно вважати відставання дитини на заняттях причиною аморальних вчинків, хоча й інтелектуальний розвиток теж певною мірою впливає на становлення моральної поведінки; необхідно кожного разу звертати увагу дитини на її власні моральні вчинки, зіставляючи їх з загальноприйнятими нормами. Важливим результатом цих досліджень стали уявлення про перехід до моральної саморегуляції на основі становлення особистісних смислових емоційно насичених новоутворень, що опосередковують моральну поведінку. Тобто, моральний розвиток дитини-дошкільника (за дослідженнями С. Якобсон) – складний і суперечливий процес, спочатку відбувається освоєння норми “на словах”, а в поведінці фіксується порушення; згодом моральні норми починають впливати і на вчинки дитини.

Результати дослідження, проведеного Н. Холіною, засвідчують про те, що засвоєна дітьми моральна норма є засобом регуляції морального вибору. “Однією з умов освоєння дошкільниками моральної норми служить її репрезентація і використання в плані уявної дії в спеціально створених конфліктних ситуаціях. Освоєння моральної норми в цих умовах проходить ряд етапів. На першому з них дитина набуває знання про моральну норму, знайомиться з її соціальним значенням і починає емоційно ставитися до неї. На другому – моральна норма порівнюється (і протиставляється) з егоцентричним способом поведінки. У результаті пошуку виходу з конфліктної суперечливої ситуації, що виникла при цьому, моральний зразок починає осмислюватися дитиною, вона емоційно переживає його,

внаслідок чого, він стає особистісним моральним еталоном – особистісною нормою, яка використовується дитиною як засіб пошуку вирішення морального конфлікту. На третьому етапі діти орієнтуються на особистісну норму під час планування своїх дій, вона стає регулятором їхньої поведінки”, – зазначає автор [9, с. 4-5]. Тобто, перший етап, початкового засвоєння моральної норми, характеризується розвитком морального вибору дитини. Моральну норму вона, зазвичай, може використати як моральний зразок, копіюючи його. Другий етап відзначений осмисленням суперечливості ситуації, що розгортається в уявному плані, що дозволяє дітям найбільш повно усвідомлювати альтернативи поведінки, будувати процес зіставлення і протиставлення моральних знань і егоцентричних способів поведінки. Розв’язок суперечливої ситуації можливий через усвідомлення дитиною морального зразка як морального еталона і особистісного використання норми як засобу саморегуляції поведінки в ситуації морального вибору.

Аналіз результатів дослідження Н. Холіної показав, що на цьому етапі розвитку суперечлива ситуація у свідомості дитини виражається в нестійкому використанні альтернативних варіантів поведінки в подібних моральних конфліктах. Третій етап відзначений тим, що плануючи можливі дії, діти здійснювали моральний вибір, орієнтуючись на особистісну моральну норму. Знаючи норму, усвідомлюючи свої егоцентричні інтенції та враховуючи ситуацію, дитина розв’язує моральний конфлікт, використовуючи для цього особистісну норму як внутрішній засіб. Використання особистісної норми проявлялося в плануванні дитиною нового варіанту дії, що враховує норму.

Слід виділити науковий доробок, присвячений дослідженню моральної сфери особистості дошкільника, С. Козлової, Н. Ледовських, В. Калішенко, які розкривають особливості морального розвитку і виховання дошкільників в умовах впливу на них навколишньої соціальної дійсності; показують, що моральний розвиток особистості обумовлений осмисленням і емоційним прийняттям моральних норм, моральною самооцінкою та моральними якостями [5]. Автори підкреслюють важливість переходу зовнішніх моральних норм і оцінок у внутрішній регулятор поведінки, і його реалізацію у взаєминах особистості з навколишнім середовищем.

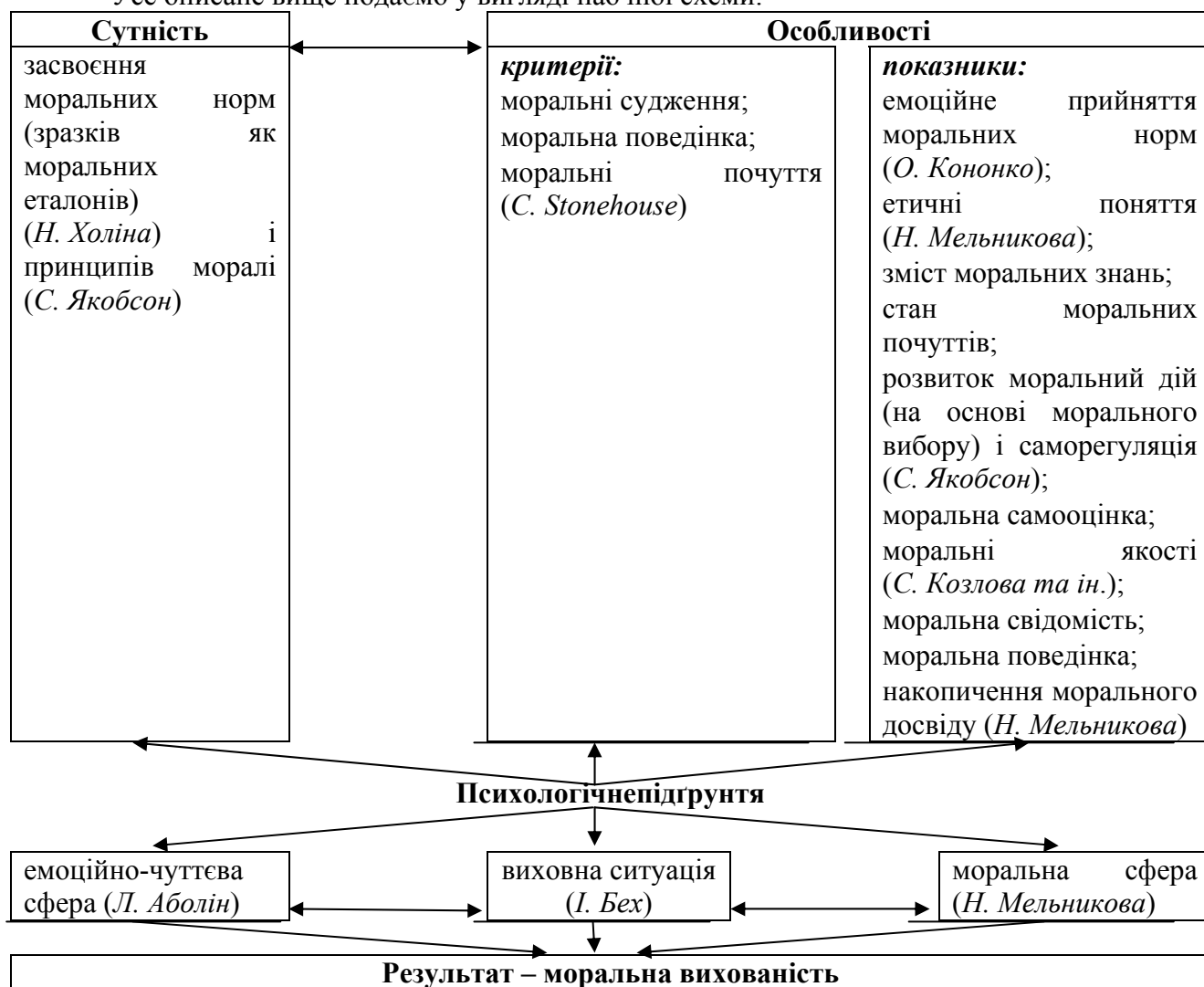
Результати проведеного О. Кононко дослідження засвідчують, що однією з неодмінних умов виникнення в дошкільника суб’єктивної значущості моральних норм є їх *доцільність*. “Остання потребувала аналізу життєвих фактів, добору належних доказів, обґрунтування своїх дій та вчинків. Аргументація етичної норми з метою надання їй особистісного смислу передбачала можливість вибору дитиною варіанту своєї поведінки, прийняття нею самостійного рішення внаслідок розгортання *внутрішнього діалогу*. Дошкільнику приписувалася роль *суб’єкта* життєдіяльності, здатного власними силами розв’язувати нескладні соціально-моральні задачі, ставити вимоги до самого себе”, – підкреслює О. Кононко [6, с. 31]. У ході виховної роботи з дошкільниками автор радить використовувати комплекс методів, основними з яких можуть бути тематичні бесіди, ситуації розв’язання моральної колізії, накопичення досвіду угод та виходу з конфліктів, методи незакінченого оповідання та поступового наростання складності, “діалог” з предметом праці, ігрові ситуації [там само, с. 33]. Таким чином, у дослідженні встановлено, що особистісне становлення дошкільника безпосередньо залежить від сфери його морального зростання, що є особливо важливим у дитячому віці.

На увагу також заслуговують дослідження Н. Мельникової, що стосуються питання розвитку моральної сфери особистості дошкільника. Результати її наукової роботи засвідчують, що сутність “практичної сторони проблеми полягає у відсутності аналізу єдності моральної свідомості і поведінки дитини; ігноруванні її моральних переживань, як найважливіших «барометрів» поведінки; невизначеності базових етичних понять, на основі яких має будуватися розвиток моральної сфери особистості дитини-дошкільника; неопрацьованості діагностичних засобів і технологій морального розвитку дітей, адекватних системній сутності моральної сфери особистості” [7, с. 4]. Таким чином, у дослідженні Н. Мельникової підняті актуальні питання сьогодення: яким чином задовольнити вимоги

суспільства, що ставляться до моральної вихованості підростаючого покоління з реальними результатами морального виховання дітей; які труднощі мають педагоги-практики у забезпеченні морального розвитку дошкільників; у чому полягає недостатність розробки у психології розвитку теоретичної моделі моральної сфери особистості (з чітко виділеною структурою, відповідним рівнем діагностичних засобів та технологій). Автор запропонувала розробити системно-діяльнісну методологію дослідження моральної сфери особистості дошкільника і її розвитку на основі засвоєння дитиною базових етичних понять [там само, с. 6].

На її думку, моральний розвиток особистості дошкільника припускає усвідомлення дитиною себе; розвиток особистісних механізмів поведінки; розвиток первинних етичних інстанцій і на їх основі моральної оцінки; виникнення нових мотивів вчинків. Загалом же, моральний розвиток має тісний зв'язок із загальним процесом соціального та психічного розвитку дитини, становленням цілісної особистості. Отже, розвиток моральної сфери особистості є процесом накопичення дитиною морального досвіду через засвоєння заданих суспільством моральних зразків, що виробляються на основі базових етичних понять (Н. Мельникова). Отже, результатом морального розвитку дошкільника стає моральна вихованість – система стійких морально-ціннісних мотивів, що виявляються у взаємостосунках дитини з однолітками і дорослими, її поведінці в цілому, заснованій на моральних еталонах і нормах.

Усе описане вище подаємо у вигляді наочної схеми:

Рис. 1. Моральний розвиток дошкільника

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Таким чином, проведені дослідження значно збагатили науковий доробок вікової і педагогічної психології даними про генезис морального розвитку в дошкільному віці, про

зміст та особливості окремих компонентів моральної сфери (моральна свідомість, почуття, переживання, поведінка та ін.). Аналіз отриманих результатів дає підстави зробити узагальнення, що під моральним розвитком прийнято розуміти рівень засвоєння уявлень про моральні норми, сформованості моральних почуттів і моральної поведінки. Закономірності морального розвитку дошкільників не є сталими: деякі показники дитина може проявляти в молодшому дошкільному віці, але, якщо вони не підкріплюються, або на них мають вплив суб'єктивні причини, то в старшому дошкільному віці вони згасають. Тобто, можуть виявлятися, але не матимуть послідовного ряду, що залежить від умов здійснення морального розвитку і потенціалу дошкільника. Важливим при цьому є відстеження рівня морального розвитку дітей дошкільного віку, його тенденцій і варіювання.

Перспективи подальшої наукової роботи полягатимуть в теоретичному аналізі наукових підходів щодо з'ясування сутності і психологічних закономірностей морального виховання дошкільників як цілеспрямованої взаємодії дорослого і дитини з метою формування у них моральних почуттів і якостей, засвоєння моральних норм і правил, розвитку моральних мотивів і навичок поведінки та експериментального дослідження його психологічних засад. На увагу заслуговує також питання обґрунтування і розробки психолого-педагогічної (парціальної) програми морального виховання дітей дошкільного віку.

Література

1. Аболин Л.М. Эмоциональная устойчивость и пути ее повышения [Электронный ресурс] / Аболин Лев Михайлович. – статья. – 28.11.1988. – Режим доступа : <http://www.voppsy.ru/issues/1989/894/894141.htm>. – Название с титул. экрана.
2. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція) / наук. кер. А.М. Богуш ; авт. кол.: Богуш А.М., Беленька Г.В., Богінч О.Л., Гавриш Н.В., Долинна О.П. та ін. – К. : Вид-во ж-лу “Вихователь-методист дошкільного закладу”, 2012. – Спецвип. – С. 3–30.
3. Бех И.Д. Психологические основы нравственного развития личности: дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07 / Бех Иван Дмитриевич. – К., 1992. – 320 с.
4. Зосимовский А.В. Нравственно-волевое воспитание с позиций конфликтологии / Анатолий Владимирович Зосимовский // Педагогика. – 2004. – № 3. – С.48–52.
5. Козлова С.А. Нравственное и трудовое воспитание дошкольников / Козлова С.А., Ледовских Н.К., М. Калишенко В.В. ; под. ред. С. А. Козловой. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
6. Кононко О.Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / О.Л. Кононко. – К., 2001. – 37 с.
7. Мельникова Н.В. Развитие нравственной сферы личности дошкольника : автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.13 “Психология развития, акмеология” / Н.В. Мельникова. – Казань, 2009. – 40 с.
8. Якобсон С.Г. Психологические проблемы этического развития детей : [монография] / Софья Густавовна Якобсон. – М. : Педагогика, 1984. – 144 с.
9. Холина Н.А. Развитие у дошкольников морального выбора в условиях воображаемого действия : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 19.00.07 “Возрастная и педагогическая психология” / Н.А. Холина. – Москва, 2000. – 18 с.
10. Stonehouse C.M. Patterns in moral development /Catherine M. Stonehouse. – Waco (Tex.) : Word, 1980. – 103 p.

В статье рассматривается материал теоретического анализа сущности и особенностей нравственного развития дошкольника. Раскрыты основные понятия, характеризующие нравственное развитие личности в дошкольном возрасте. Представленные исследования значительно обогатили научный потенциал возрастной и педагогической психологии данными о генезисе нравственного развития в дошкольном возрасте, о содержании и особенностях отдельных компонентов нравственной сферы (моральное сознание, чувства, переживания, поведение и др.). Результатов обобщения: нравственное развитие – это уровень усвоения представлений о моральных нормах, формирования нравственных чувств и нравственного поведения. Закономерности

нравственного развития дошкольников не являются постоянными. Это зависит от условий его осуществления и потенциала дошкольника. Важным при этом является отслеживание уровня нравственного развития детей дошкольного возраста, его тенденций и варьирования.

The material of theoretical analysis essence and features of moral development preschooler's are considered in this article. The basic concepts that characterize the moral personality development in the preschool years are revealed. Presented studies have greatly enriched the scientific potential and educational psychology data about the genesis of moral development in the preschool years, the content and features of the individual components of the moral sphere (moral consciousness, feelings, emotions, behavior, etc.). Generalization of results: moral development - is the level of assimilation of ideas about moral norms of formation of moral sentiments and moral behavior. Laws of moral development in preschoolers are not permanent. It depends on the conditions of implementation and potential preschooler. Important is the tracking level of moral development of children of preschool age, its trends and variation.

О.А. Лукасевич (м. Запоріжжя)

ДУХОВНІСТЬ ЯК ІНТЕГРАЛЬНА ПСИХОЛОГІЧНА ОЗНАКА ЗРІЛОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Постановка проблеми. Сучасна психологія виявляє не згасаючий інтерес до феномену особистісної зрілості і, в першу чергу, її духовно-моральної складової. Це обумовлено, з одного боку, зростаючим розумінням значення “людського фактору”, а з іншого – великими соціальними змінами, трансформацією стереотипів життя, що активно виявляється у життєвому прагматизмі людей, падінні соціальної значущості праці у великій кількості молоді, зростанні серед них орієнтацій на індивідуалізм, кризі ідентичності. У зв’язку з цим, наука вимагає дійсно системного перегляду філософських, психологічних, соціально-педагогічних основ сучасних гуманітарних практик з точки зору їх істинно антропологічної модальності, їх здатності цілеспрямовано вирощувати “власне людське у людині”.

Метою статті виступає аналіз основних теоретичних підходів до проблеми дослідження особистісної зрілості, визначення духовності як її інтегральної психологічної ознаки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спеціальний аналіз наукових напрямків щодо розуміння інтегральних проявів особистісної зрілості показав, що найбільш загальними атрибутами зрілості особистості виступають суб’єктність і духовність, які співвідносяться між собою як форма і зміст особистісної зрілості. Зрілість у такому випадку конкретизується як єдність суб’єктної форми і духовного змісту особистості, або як такий рівень особистісного розвитку, на якому людина оволодіваючи власним життям, присвячує його служінню духовним цінностям.

Зважаючи на вище зазначене, можна сформулювати важливі для конкретно-психологічного дослідження зрілості особистості два наслідки.

По-перше, духовність і суб’єктність – це інтегральні диференційно-психологічні ознаки, індивідуальна вираженість яких створює психологічний профіль зрілої особистості. Так, однією із стратегій дослідження, що передбачає одночасне врахування обох вимірів особистісної зрілості, є типологічний аналіз. В результаті побудови особистісної типології виділяються різні варіанти співвідношення між рівнем вираженості суб’єктності і духовності: безсуб’єктна бездуховність, суб’єктна бездуховність, безсуб’єктна духовність, суб’єктна духовність. Звісно, дана типологія – це умовність, оскільки враховує лише “акцентуйовані”, ідеалізовані типи особистісної зрілості. В реальності можливі чисельні індивідуальні комбінації суб’єктності і духовності, якими у кожному конкретному випадку обумовлений психологічний облік особистості.

По-друге, якщо на теоретичному рівні аналізу особистісна зрілість конституюється суб’єктністю і духовністю, то на рівні конкретно-психологічного дослідження, щоб її